

PV2B63 Historická toponomastika

prof. PhDr. Jana Pleskalová, CSc.

Vývoj toponomastiky I

Zájem o studium vlastních jmen má v českých zemích dlouholetou tradici. Onymickému materiálu věnovaly pozornost různé vědní obory, zpočátku především historiografie, vedle vlastivědy, regionalistiky, etnografie..., a proto byla toponomastika dlouho považována za pomocnou vědu historickou. Až na sklonku 19. stol., zvláště zásluhou jazykovědců J. Gebauera a jeho žáků, nachází studium vlastních jmen své místo v jazykovědě, v níž postupně vykrytalizovalo v relativně samostatný obor. Ale i v rámci jiných vědních oborů (historiografie, regionalistiky...) dále vznikají studie zabývající se vlastními jmény z různých hledisek. Přesvědčuje nás o tom onomastická bibliografie pravidelně uveřejňovaná na stránkách ZMK - Zpravodaj Místopisné komise (od 1983 Onomastický zpravodaj, od 1995 Acta onomastica). Význam ZMK pro českou onomastiku. - Při řešení některých onomastických problémů spolupracují jazykovědci s historiky (např. při analýze vztahu MJ a osídlení). Pro českou onomastiku, přesněji od 40., 50. let 20. století, je charakteristické interdisciplinární zaměření.

1. Období trvající do poč. 19. stol., tzv. předvědecké

Z něho pocházejí díla, v nichž se zájem o existující toponyma projevuje především snahou o jejich výklad. Toponyma jsou hodnocena nesystematicky, jejich výklady jsou většinou nesprávné. Jména jsou totiž spojována - na základě nejrůznějších asociací - náhodně s homonymními slovy:

Kosmas, Dalimil přebírá:

Stavte město, to vem kázu

tu, kdešto jáz vám ukážu,

u Vltavy pod Petřínem,

kdež tesař činí práh s svým synem.

Pro práh městu vzděchu Praha.

Toho města bude veliká dráha,

neb jako i kniežata i králové,

ludie silní jako lvové

proti prahu klánějí hlavu,

*aby ji měli zdrávu,
takéž proti Praze, městu mému,
neb bude čest i chvála jemu.*

Dalimil:

*Stojieše jako jat v uzdici, proto téj vsi vzděchu Stadici.
Pak kněz da ten hrad pánu, tomu Přiema diechu,
pro to tomu hradu Přimda vzděchu.*

(Po bavorské řece Pfreimd, neboť leží na jejím pramenném území; předkeltský název - ide základ, znamená „přítok“.)

P. Stránský: Budějovice: *„žena jakéhosi knížete rodíc křičela: bude jich více!“*

x *Vojtěch* - Exercitus consolatio „útěcha vojska“

Václav - Maior gloria (Kosmas)

Správný výklad většiny jmen nebyl v té době možný, protože i vynikajícím autorům chyběla schopnost dívat se na toponymum historicky a zároveň i lingvisticky (Šmilauer, Úvod do toponomastiky, 1963, s. 187-189). Teprve Dobrovský přichází s požadavkem, aby etymologická složka vlastního jména byla v souladu s jeho složkou geografickou a historickou. Poprvé tak u nás upozorňuje na nutnost pracovat s historickými doklady vlastních jmen.

Drobné zmínky o původu vlastních jmen, příp. pokusy o jejich výklad, nacházíme tedy v některých, zejména historických dílech starší české literatury, např. v kronikách. V nejstarších dílech gramatických se užívá vlastních jmen podobně jako apelativ jen pro ilustraci konkrétních gramatických výkladů. Tak je tomu např. v Blahoslavově Gramatice.

V r. 1587 vydal **Knížku slov českých vyložených, odkud svůj počátek mají, totiž jaký jest jejich rozum Matouš Benešovský Philonomus**. Jsou v ní uvedeny výklady jmen českých řek. - Práce **Václ. Lebedy z Bedrštorfu Poznamenání měst, zámkův, hradův, tvrzí i jiných sídel** (1610) představuje po Philonomovi druhý větší soupis vlastních jmen u nás. Sloužil do r. 1706 jako praktická příručka pro písaře. - Výklady vlastních jmen se objevují i v pozdějších historických dílech, např. Bohuslava Balbína, Tomáše Pešiny z Čechorodu, Pavla Stránského ze Stránky a Zap. atd. (Balbín: *Miscellanea historica regni Bohemiae*, Dec. I, liber II, Pragae 1680, Liber III, *Chorographica* (etymologie OJ a MJ).

Pro toponomastiku má velký význam **Komenského mapa Moravy (1627)**, tj. **Marchionatus Moraviae, Amsterdam 1627, 1636, 1638** (kresleno 1626). Ta u nás poprvé a přesně zachytila vlastní jména osídlených míst, některých řek a hor, krajinných celků, a to v české a německé podobě.

Z děl 17.-18. stol. zasluhuje pozornost **Čečořečnost, seu Grammatica linguae bohemicae 1672** (zde tvoření některých typů vlastních jmen osobních), jejímž autorem je **Václav Jan Rosa (1620-1689)**, a jeho další dílo rukopisný **Thesaurus linguae bohemicae** obsahující bohatý materiál místních jmen. **Jan Václav Pohl (1720-1790)** má ve svém díle **Grammatica linguae bohemicae (1756)** oddíl Etymologie s výklady vlastních jmen. Drobnosti jsou v dalších gramatikách 18. stol.; u Fr. Jana Tomsy (1753-1814) - *Böhmische Sprachlehre*, 1782, a Fr. Martina Pelcla (1734-1801) - *Grundsätze der böhmischen Grammatik*, 1796. - Významné jsou tím, že se v nich již upouští od fantastických výkladů, které se objevovaly zejména v kronikách, ba dokonce se objevují pokusy uplatňovat na vlastní jména měřítko gramatická, a to podle vzoru obecných slov (Pelcl).

Právě tato tendence, tj. uplatnění jazykovědného hlediska (ovšem v rámci tehdejších znalostí a možností), je znakem onomastických zájmů **Dobrovského**, jehož dílo uzavírá tuto první etapu vývoje onomastiky a svým charakterem umožňuje nástup etapy další. Dobrovský užívá vlastních jmen ve své známé mluvnici *Ausführliches Lehrgebäude der böhmischen Sprache* z r. 1809 (2. verze z r. 1819 *Lehrgebäude der böhmischen Sprache*). Zabýval se především jmény, která souvisela se zájmy předobrozených generací (jeho výklady však nebyly příliš zdařilé - OJ Čech, slovanské kmeny...). Připravil rukopisný *Onomasticon slavicum*, z něhož později čerpal Fr. Palacký (viz ČČM 1832, s. 60).

Sb. Josef Dobrovský 1753-1953, Praha 1953. In: J. Svoboda: Dobrovský a onomastika.

ČČM: Časopis společnosti vlasteneckého muzeum v Čechách, od 1831 Časopis českého muzeum, od 1855 Časopis musea království českého, dnes Časopis Národního muzea

2. Období zahrnující první polovinu 19. století

V této době se věnují vlastním jménům především historikové, kteří se při vydávání stč. textů lit. a neliterárních často setkávali s vlastními jmény. V době národního obrození vzrostl zájem o česká vlastní jména. Větší počet složených jmen, i neologismy typu *Lékoslav*, *Silorad*.

První skutečně onomastickou studii u nás napsal Vladimír Josef Pelikán (1808-1876). Vyšla v ČČM 1830, s. 309-323, pod názvem *O pojmenování osad českoslovanských*. Na

rozdíl od tehdejších prací, které většinou přeceňovaly starobylost českých vlastních jmen, vyniká kritickou střízlivostí. Významná byla též studie Fr. Slámy (1792-1844) Pokus o vysvětlení českých jmen místních slabikami -ice a -vice se ukončujících a jen v množném počtu užívaných (ČČM 1834, 394-404). Autor správně vystihl dva typy místních jmen podobně zakončených, a to typ Bohuslavice pl. („ves lidí Bohuslavových“) a deapelativní MJ typu Olešnice sg. („ves v olší“). Jsou to jen drobná témata, takže nelze mluvit o jejich autorech jako o zakladatelích onomastiky.

Skutečným zakladatelem české onomastiky však byl Fr. Palacký (1798-1876). Jako historik používal pro poznání dějin našeho národa i vlastních jmen. V jeho dílech se poprvé spojil zřetel historický a jazykovědný. Řídil se zásadou, že „veliká částka našich místních jmen jsou... nejstarší památka nejen jazyka našeho, ale i historie, sahajíť až do věkův, ze kterých nám ani té nejmenší zprávy nezbyvá.“ Palacký pokládal zejména místní jména za nejstarší památku českého jazyka a historie. Nejvýznamnější jsou jeho práce Rozbor etymologický místních jmen českoslovanských (ČČM, 1834, 409-419) a Popis království českého...(1848). Využil všech tehdy dostupných historických pramenů, aby mohl představit českou toponymii v celém jejím vývoji. Podle jeho slov v úvodu sledoval Popis dvojí účel: první jmenoslovný a až druhý dějepisný. - Poprvé u nás podrobně dokumentoval fakt, že česká místní jména jsou tvořena jednak z jmen osobních (Bořitov, Bohunice, Boleslav), jednak „podle přírody“; sem zařazoval všechna deapelativní toponyma (Kaliště...). - V článku Obhlídka ve staročeském místopise, zvláště krajů již poněmčilých (ČČM 1846, 53-83) zjišťoval na základě jemu známého hist. toponymického materiálu původní česká jména poněmčených obcí a ve svém Popisu království českého přehledně shrnul výsledky svých bádání a umožnil tak i úřední obnovení starých jmen.

P.J. Šafařík (1795-1861) si všímal vlastních jmen (řek, hor atd.) ve svém díle Slovanské starožitnosti (1836-1837). Jeho výklady jsou však většinou nesprávné.

Nezabýváme se bádáním antroponomastickým ani badateli, jejichž onomastické výklady byly převážně nesprávné. Těch byla celá řada, např. Kollár. Ten posouval minulost slovanského národa do velmi dávných dob, vylučoval cizí vlivy a staré slovanské osídlení dokazoval po celé Evropě. Bylo to zejména v posledních letech jeho života: Apeniny = Vápeniny. - Zde platí nutně Šmilauerova slova: Badatel musí být vedle lingv. a hist. znalostí vyzbrojen opatrností, střízlivostí a rozvahou. Někdy zůstávají výklady onomastiků jen hypotézami, zvláště pro doby nejstarší, kdy je dokladový materiál kusý, tudíž nespolehlivý. Česká jména lze mnohdy vyložit několikerým způsobem, ale jsou i jména dodnes spolehlivě nevysvětlená, ba dokonce úplně nejasná.

Z tohoto období pocházejí ještě dvě studie významné tím, že jako první řeší jisté onomastické problémy. Ant. Maloch (1823-1880) se jako první zabýval oronymy: Nesnáze českého horopisu, 1854. Karel Vlad. Zapp (1812-1871) se zase jako první u nás zajímal podrobněji pravopisem toponym: Jak máme psát jména místní, Květy, 1836, příl. č. 5, s. 9-11.

3. Období zahrnující 2. polovinu 19. stol. a začátek stol. 20.

Je pro ně charakteristický větší zájem jazykovědců o toponymický materiál. Na českou onomastiku měla vliv jednak mladogramatická škola, jednak dílo Fr. Miklošiče (slovinského slavisty) o tvoření místních a osobních jmen. V onomastice se formovaly dva směry: 1. historický, jeho stoupenci převládají v Čechách, 2. jazykovědný, rozvíjí se především na Moravě. - Jan Gebauer (1838-1907), přední čes.jazykovědec té doby se sice soustavně vlastními jmény nezabýval, ale ve svém semináři vybízel k soustavnějšímu studiu tohoto vzácného materiálu. Jeho výsledky bádání v oblasti staré češtiny poskytly formující se české onomastice mnoho užitečných podnětů. Důsledněji užil jmen pouze ve svém díle Příspěvky k historii českého pravopisu (1871). V ostatních svých dílech užívá jmen jen jako příkladů pro své výklady (vedle příkladů apelativních). Historická mluvnice jaz. českého 1-4, Slovník staročeský. Onomastikou se pak zabývali někteří jeho žáci, např. Flajšhans (viz dále).

Mezi nejvýraznější osobnosti tohoto období patřil historik Hermenegild Jireček (1827-1909). Za nejdůležitější úkol považoval vytvoření rozsáhlých sbírek vlastních jmen dokumentovaných historickými prameny. Zdůrazňoval také význam vlastních jmen pro jiné vědní obory, ukázal např. na vztah toponymie- mýcení lesů-osídlení- typy plužin. Je autorem termínu pomístní/pomístné jméno pro názvy neobydlených objektů a poprvé u nás rozdělil toponymický materiál na místní a pomístní jména. Při konkrétních výkladech vlastních jmen už tak úspěšný nebyl. Podlehl vlně tzv. keltománie; v knize Slovanské právo v Čechách a na Moravě (1863) připisoval jednotlivé typy místních jmen zcela zjednodušeně určitým stoletím. Např. 6.-10.stol. -ice, 11. stol. -ov atd. Ale jeho úvahy o povaze onomastické práce významně přispěly k jazykovědné orientaci onomastiky. - Jos. Kalousek (1838-1915) vydal jako doplněk ke studiím Palackého Hist. mapu Čech 14. stol. (1874), a to s výkladem.

Po Palackého Popisu král. českého (1848) bylo české místní hist. názvosloví ustáleno podruhé zásluhou Al. Vojt. Šembery (1807-1882) na jeho vynikající Mapě Moravy (1863).

Václ. Vladivoj Tomek (1818-1905) je autorem řady pečlivých místopisných studií. Zvláště se věnoval pražské toponymii. Vincenc Brandl (1834-1901), zemský archivář moravský, studoval místní jména vzhledem k stáří osad. Např. Rozpravy o jménech topických, Obzor 8, 1885, 49-51. Významné místo v toponomastice tohoto období zaujímá dílo Augusta Sedláčka (1843-1926). Vedle slovníku Místopisný slovník království Českého (1895-1908), viz dále

kap. Materiál, napsal další rozsáhlý spis o 15 svazcích Hrady, zámky a tvrze království českého (1880-1927). Pro toponomastiku, zvláště pro PJ, je důležitá Snůška starých jmen (1920). Sedláček sebral velké množství toponymického hist. materiálu. Jeho rukopisné sbírky pak posloužily i dalším badatelům, např. Profousovi. Na konci tohoto období se toponomastikou zabývali též jazykovědci - žáci Gebauerovi. Cenné byly studie Václ. Flajshanse (1866-1950), např. Nejstarší památky jazyka i písemnictví českého, 1903. Významné bylo dílo historika Fr. Černého (1867-1918) a Gebauerova žáka Pávla Váši (1874-1954) Moravská jména místní, 1907.